

Agata Joanna Rujner

**DECYZJA NIEODWOŁALNA
NA PRZYKŁADZIE MAŁŻEŃSTWA
SAKRAMENTALNEGO**

STUDIUM TEOLOGICZNOMORALNE

WYDAWNICTWO NAUKOWE COLLEGIUM BOBOLANUM
WARSZAWA 2021

© Wydawnictwo Naukowe Collegium Bobolanum, Warszawa 2021
© Agata Joanna Rujner

Agata Rujner ORCID 0000-0003-3673-9432

Książka jest rozprawą doktorską, która została napisana pod kierunkiem ks. dr. hab. Stanisława Skobla, prof. UKSW na Wydziale Teologicznym UKSW w Warszawie w 2019 r.

Recenzja naukowa

Śp. ks. prof. dr hab. Ireneusz Mroczkowski

Ks. dr hab. Antoni Jucewicz SVD

Projekt graficzny i skład

Marek Kruszyński SJ

Zdjęcie na okładce: Marysia Żochowska

IMPRIMI POTEST

Prowincja Wielkopolsko-Mazowiecka Towarzystwa Jezusowego,
L. dz. 2021/04/NO/P, Warszawa, 4 marca 2021 r.,
Tomasz Ortmann SJ, Prowincjał.

ISBN 978-83-959422-3-5

Wydawnictwo Naukowe Collegium Bobolanum
02-532 Warszawa, ul. Rakowiecka 61
tel. +48 783 526 956
wydawnictwo@bobolanum.pl
wydawnictwo.bobolanum.pl

SPIS TREŚCI

WYKAZ SKRÓTÓW	8
WSTĘP	9

Rozdział I

ISTOTA DECYZJI NIEODWOŁALNEJ

§ 1. Płaszczyzna psychologiczno-fenomenologiczna	20
Art. 1. Dojrzewanie do decyzji	24
Art. 2. Rozwój świadomości.....	26
Art. 3. Rola odpowiedzialności w kontekście performatywnej funkcji języka.....	36
§ 2. Płaszczyzna filozoficzna	44
Art. 1. Antropologiczna perspektywa decyzji.....	47
Art. 2. Koncepcja decyzji św. Tomasza z Akwinu	52
Art. 3. Prakseologia i teoria decyzji.....	58
§ 3. Płaszczyzna teologiczno-kanoniczna	63
Art. 1. Rozeznawanie powołania	64
Art. 2. Wybór opcji fundamentalnej	68
Art. 3. Prawo kanoniczne o małżeństwie	71

Rozdział II

NATURA MAŁŻEŃSTWA SAKRAMENTALNEGO

§ 1. Biblijne podstawy małżeństwa	80
Art. 1. Małżeństwo w Starym Testamencie	81

Art. 2. Małżeństwo w Nowym Testamencie	85
Art. 3. Teologia niepodzielonego Kościoła.....	92
§ 2. Małżeństwo w teologii Zachodu	97
Art. 1. Magisterium Kościoła o małżeństwie	100
Art. 2. Przymioty małżeństwa	113
Art. 3. Sens sakramentu małżeństwa	117
§ 3. Małżeństwo w teologii Wschodu	119
Art. 1. Ojcowie Kościoła o małżeństwie	123
Art. 2. Teologiczne znaczenie liturgii sakramentu małżeństwa ..	129
Art. 3. Implikacje moralne wynikające z sakramentu małżeństwa	133

Rozdział III

WSPÓŁCZESNA KONDYCJA MAŁŻEŃSTWA NA TLE DECYZJI NIEODWOŁALNEJ

§ 1. Badania statystyczne dotyczące małżeństwa	140
Art. 1. Raport papieskiej Dykasterii ds. Świeckich, Rodziny i Życia o małżeństwie	142
Art. 2. Główny Urząd Statystyczny o małżeństwie	144
Art. 3. Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC o małżeństwie.....	146
Art. 4. Charakterystyka małżeństwa wynikająca z badań statystycznych	148
§ 2. Sytuacje nieregularne	152
Art. 1. Miłosierdzie i towarzyszenie osobom żyjącym w związkach nieregularnych.....	153
Art. 2. Rola sumienia w sytuacjach nieregularnych	157
§ 3. Niezdolność do podjęcia decyzji	162
Art. 1. Nierozzerwalność a stwierdzenie nieważności małżeństwa	163

Art. 2. Defekty decyzji.....	170
Art. 3. Kontekst społeczny	173

Rozdział IV

TEOLOGICZNA REINTERPRETACJA POJMOWANIA DECYZJI NIEODWOŁALNEJ

§ 1. Decyzja nieodwoławalna i nierozzerwalność małżeństwa.....	184
Art. 1. Rola cnót	186
Art. 2. Rola sakramentów w życiu małżeńskim.....	192
Art. 3. Rola ascezy i współpracy z łaską	196
§ 2. Wychowanie do decyzji nieodwoławalnej.....	200
Art. 1. Przygotowanie do sakramentu małżeństwa.....	201
Art. 2. Trwanie w wierności decyzji	205
§ 3. Życie chrześcijańskie po nieudanej decyzji.....	208
Art. 1. Formacja sumienia.....	211
Art. 2. Formacja duchowa.....	218
ZAKOŃCZENIE	224
ABSTRACT	229
BIBLIOGRAFIA	231

WYKAZ SKRÓTÓW

- AL Adhortacja Franciszka *Amoris laetitia*, Rzym 19 marca 2016.
- FC Adhortacja Jana Pawła II *Familiaris consortio*, Rzym 22 listopada 1981.
- HV Encyklika Pawła VI, *Humanae vitae*, Rzym 25 lipca 1968.
- ISKK Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC
- KDK Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes* z dn. 7 grudnia 1965, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje. Tekst polski*, red. nauk. J. Groblicki, E. Florkowski, red. S. Jaworski, L. Krawczyk, Poznań 1968, s. 811-987.
- KKK *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań-Warszawa 1994.
- KKKW *Kodeks Kanonów Kościołów Wschodnich*, Watykan 1995.
- KPK *Kodeks prawa kanonicznego, przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu*, Poznań 1984.
- VS Encyklika Jana Pawła II *Veritatis splendor*, Rzym 6 sierpnia 1993.

WSTĘP

O rzeczach, które dotyczą wszystkich, trudno się myśli. Z pozoru jest wręcz odwrotnie, bowiem wydaje się, że jeśli jakieś zagadnienie stanowi powszechny przedmiot zainteresowania, to można znaleźć na jego temat wiele materiałów, źródeł, danych. Rzeczywiście tak jest. Kłopotem jest jednak wydobycie spośród nich tego, co ma wartość, co jest obiektywne. Wobec tego właśnie – trudno się myśli. Nie wiadomo bowiem, które myśli są nieświadomie przejęte od ogółu, a które wynikają z własnych refleksji; nie wiadomo, jaka jest istota i jakie są fakty, co jest prawdziwym źródłem, a co stanowi jedynie zbiór opinii, przekonań, oczekiwań.

Małżeństwo w sensie egzystencjalnym dotyczy wszystkich. Prawdopodobnie nie ma na świecie człowieka, który nigdy nie poznał tego terminu, który nie zetknął się z ludźmi, którzy znajdują się w związku małżeńskim. Z punktu widzenia społecznego wydaje się to niemożliwe. Można więc uznać, że małżeństwo naprawdę dotyka każdego. A zatem o małżeństwie trudno się myśli. W pierwszym odruchu wydaje się ono oczywistością. Jest przecież zagadnieniem, o którym w każdych okolicznościach można się wypowiedzieć, niezależnie od wykonywanej profesji, od poziomu wykształcenia, kręgu kulturowego czy rasy. To, co się o nim powie, jest już jednak zależne od wiedzy, doświadczeń lub przekonań religijnych.

Decyzja w sensie egzystencjalnym dotyczy wszystkich. Prawdopodobnie nie ma na świecie człowieka, który nigdy nie podjął żadnej decyzji, który nie stanął przed kilkoma możliwościami i nie dokonał selekcji, jakiegoś wyboru. Już małe dzieci, choć mają ograniczony wpływ na wiele rzeczy, są przez dorosłych wprowadzane w świat decyzji i mogą na przykład wybierać kolor ubrania, które mają założyć, albo zdecydować o smaku lodów, które zostaną dla nich kupione. Wobec tego również

o decyzji trudno się myśli. Nie oznacza to jednak, że myśleć się nie da. Warto natomiast mieć świadomość, że poruszanie tych zagadnień jest wyzwaniem.

Michał Heller w jednej ze swoich książek prowadził rozważania odnośnie do możliwości istnienia głupoty. I stwierdził, że człowiek jest jedyną w swoim rodzaju istotą, która mając ducha i wolność, jest w stanie działać wbrew logice i jej prawom¹. U progu rozważań dotyczących w głównej mierze dwóch rzeczywistości, o których trudno się myśli, warto dołożyć wszelkich starań, by prowadzone refleksje organicznie łączyły się z logiką, a z głupotą nie miały niczego wspólnego. Co więcej, warto mieć na uwadze, że skoro poruszana tematyka jest obszarem niezwykle bliskim codziennemu życiu, to skonkretyzowanie przestrzeni badawczej, celu, metod i źródeł jest kluczem do sensowności całego przedsięwzięcia.

„Decyzja nieodwołalna na przykładzie małżeństwa sakramentalnego. Studium teologicznomoralne” to tytuł niniejszej dysertacji doktorskiej. Jest on sformułowany w sposób przemyślany. Nawet brak dywizu między teologią i moralnością ma swoje znaczenie. Zapis „teologiczno-moralny” mówiłby bowiem, że praca jest ściśle teologiczna w kontekście moralnej nauki Kościoła (zwykle katolickiego), a określenie „studium teologicznomoralne” równoważy te dwa terminy, co oznacza, że praca jest zarówno z zakresu teologii, jak i nauki moralnej. Biorąc pod uwagę przedmiot niniejszej rozprawy, jest to zrozumiałe, ponieważ zagadnienie małżeństwa i decyzji wykracza poza obszar moralności, wymaga więc odniesienia do teologii, choć teologia moralna będzie stanowiła najważniejszą oś rozważań. Tak ujęty temat pozwala na ścisłą współpracę teologii moralnej z innymi gałęziami teologii, zwłaszcza z teologią dogmatyczną i teologią biblijną, a także z prawem kanonicznym, dzięki czemu temat będzie mógł być analizowany w szerszych kontekstach.

W literaturze źródłowej o małżeństwie napisano setki tysięcy stron. Jednak, jak dotąd, nie poruszono problematyki od strony decyzji nieodwołalnej w kontekście teologii moralnej. Przedstawiciele prawa kanonicznego przygotowali wiele materiałów odnoszących się do decyzji o małżeństwie, ale – co naturalne – w kontekście prawnym. Zagadnienie nierozzerwalności małżeństwa również znalazło już swoje odzwierciedlenie w literaturze.

¹ Por. M. Heller, *Moralność myślenia*, Kraków 2015, s. 22.

W czasach, gdy mówi się o kryzysie decyzyjności i kryzysie małżeństwa, temat ten wydaje się aktualny i potrzebujący zbadania. Ograniczenie tematu do sakramentalnego małżeństwa wynika z tego, że co do skutków decyzji, tylko w sakramentalnym małżeństwie są one nieodwołalne. Małżeństwo cywilne można rozwiązać. Małżeństwa sakramentalnego – nie.

Papież Franciszek proponuje teologom przyjęcie postawy, która nie tylko nie boi się trudnych pytań, ale w jakimś sensie te pytania prowokuje, poszukując prawdy i wychodząc naprzeciw zagubionemu człowiekowi. W jednym z przemówień zwrócił uwagę, że *nauczanie i studiowanie teologii oznacza życie na pewnej granicy, gdzie Ewangelia spotyka się z potrzebami ludzi, którym trzeba ją głosić w sposób zrozumiały i znaczący. (...) Waszym miejscem refleksji niech będą granice. (...) Także dobrzy teolodzy, jak i dobrzy pasterze, mają zapach ludu i ulicy, i swoją refleksją leczą jak oliwą i winem rany ludzi*². Wobec tego poruszenie zagadnienia małżeństwa i decyzji staje się jeszcze bardziej zrozumiałe. Potrzeba bowiem postawienia tych rzeczywistości w świetle teologii, a zwłaszcza w świetle teologicznomoralnym, gdyż decyzja stanowi czyn ludzki, a decyzja o małżeństwie oddziałuje na wiele osób. W sytuacji, gdy życie małżeńskie i rosnąca liczba związków nieregularnych są rzeczywistością coraz bardziej skomplikowaną, potrzeba spojrzenia na te zagadnienia przez pryzmat teologii.

W naukach humanistycznych podstawową metodą prowadzenia badań jest analiza. Również w teologii jest to fundamentalna metoda, wobec tego głównym narzędziem, z którego będzie się korzystało w pracy, jest analiza. Autor podejmie próbę prowadzenia pogłębionego odkrywania tekstów źródłowych, które pozwoli ubogacać badania, a nie streszczać poglądy poszczególnych autorów.

Oprócz analizy, co naturalne w teologii, pojawi się antropologia teologiczna, gdyż dzięki tej metodzie będzie możliwe ukierunkowanie badań w stronę teologicznej koncepcji człowieka, a tym samym również sakramentalnego małżeństwa, co w sytuacji, gdy prowadzi się studium teologicznomoralne, wydaje się niezbędne. W kilku miejscach w pracy potrzeba będzie skorzystać z metody historycznej. Będzie to konieczne

² Franciszek, *Lettera del Santo Padre Francesco al Gran Cancelliere della "Pontificia Universidad Católica Argentina" nel Centesimo Anniversario della Facoltà di Teologia*, Watykan 3 marca 2015, http://w2.vatican.va/content/francesco/it/letters/2015/documents/papa-francesco_20150303_lettera-universita-cattolica-argentina.html (dostęp z 30 sierpnia 2019).

ROZDZIAŁ I

ISTOTA DECYZJI NIEODWOŁALNEJ

Zmiany społeczne dotyczące rozumienia małżeństwa, miłości i decyzji zaczęły się dawno temu. Można je zaobserwować między innymi na gruncie politycznym, ustawodawczym, wychowawczym i aksjologicznym. Trudno jest znaleźć pierwsze źródło przemian. Nie jest prosto wskazać początek. Jednak nie oznacza to, iż należy porzucić poszukiwania i zrezygnować z próby odnalezienia odpowiedzi na pytanie, kiedy rozpoczęła się era rozmywania nierozzerwalności małżeństwa. Wydaje się, że skoro padają tak poważne oskarżenia (a nietrudno znaleźć je w świecie mediów, w kulturze, w sztuce, w polityce, w publicystyce, czy w codziennym życiu), to trzeba znaleźć źródło. Łatwo bowiem mówić o kryzysie rodziny i o kryzysie wartości, posługując się tymi słowami jak „wytrychem”. Znacznie trudniej jednak zlokalizować przyczyny i znaleźć remedium na taki stan rzeczy.

O. Jacek Salij, pisząc o społeczeństwie postchrześcijańskim, wskazuje, że *rewolucja aksjologiczna* mogła się szybko rozwijać dzięki zmianom w ustawach, które uderzały w trwałość i nierozzerwalność związku małżeńskiego⁴. Według tego dominikanina pierwszą w nowożytnej Europie ustawę rozwodową uchwaliła Francja, podczas „rewolucji”, 20 września 1972 roku. Chcąc zatem szukać początku, trzeba obejrzeć się mocno wstecz. Dodając do tego przemiany kulturowe, filozoficzne, ekonomiczne, technologiczne i rozwój wszystkich nauk, należy podjąć próbę zbudowania rzetelnego obrazu kondycji współczesne-

⁴ Por. J. Salij, *Wierność jako fundament małżeństwa. Obrona trwałości i nierozzerwalności małżeństwa wobec postmodernistycznego kultu płynności*, w: „Teologia i moralność” tom 4, 2008, s. 51-52.

§ 1. PŁASZCZYZNA PSYCHOLOGICZNO- -FENOMENOLOGICZNA

Teologia moralna, pozostając obok biblistyki i dogmatyki w centrum całej teologii, bada postawy ludzkie, a także zachowania moralne w ścisłej łączności z uznaną koncepcją antropologiczną, filozoficzną i religijną. Czerpie również z osiągnięć innych nauk, w tym psychologii. W kontekście badania fenomenu decyzji nieodwoławnej niewątpliwie należy skupić się na wnioskach nauk pomocniczych. Kontekstem analizowania problematyki decyzji nieodwoławnej jest sakramentalne małżeństwo, ponieważ wydaje się, że jest to jedna z kilku decyzji człowieka, która wymaga nieodwoławności; co więcej, jest to jedyna decyzja, której faktycznie nie można odwołać.

Przy pierwszej refleksji mogłoby się wydawać, że oprócz małżonków nieodwoławną decyzję podejmują też prezbiterzy, siostry zakonne składające śluby wieczyste czy inne osoby konsekrowane. Jednak, mimo że sakrament święceń pozostaje ważny, to kapłan może zostać przeniesiony do stanu świeckiego i zwolniony za pomocą dyspensy z celibatu (dzieje się to w ściśle określonym procesie kanonicznym), a następnie zawrzeć sakramentalne małżeństwo. Podobnie siostry zakonne i pozostałe osoby konsekrowane Stolica Apostolska może zwolnić ze ślubów. Dlatego decyzja dotycząca małżeństwa jest szczególna i nie znajduje pełnej analogii w innych decyzjach podejmowanych przez człowieka, choć oczywiście pozostają płaszczyzny, które są im wspólne.

W bardzo bogatej literaturze dotyczącej małżeństwa samo sformułowanie „decyzja nieodwoławna” raczej się nie pojawia. Terminu tego być może po raz pierwszy użył ks. dr Jarosław Sobkowiak MIC podczas wykładów z teologii moralnej na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Sobkowiak nie zaprezentował jednak definicji tego pojęcia. Niewątpliwie jednak to, że takie zestawienie słów nie jest popularne w literaturze naukowej, nie oznacza, że jest to sformułowanie błędne albo że nie da się go wytłumaczyć.

Źródła ukazują zwykle „wybór fundamentalny”, „opcję fundamentalną”, mówią o „decyzji życiowej”, o „powołaniu”, o „decyzji definitywnej”, o „nieodwołalnym zobowiązaniu”. Pojęcia te są blisko znaczące, zatem sam fakt braku wyrażenia „decyzja nieodwoławna” nie

ABSTRACT

We can write about marriage in different ways. Present them from the point of view of calling, from the existential side, describe in a social and psychological context. Theology also has knowledge about marriage. From the theological perspective, the issue of the sacrament of marriage can be presented, among others, from the dogmatic, canonical, liturgical, and moral theological side. This dissertation deals with this subject from an irrevocable decision, which is an original approach. The axis of the reflections is an irrevocable decision as a “decision decision”, a unique decision, which is the choice of a mature and conscious person who, when making a commitment regarding a sacramental marriage, agrees to effects that cannot be blurred.

The purpose of the work is to find and define the essence of this decision, as well as the nature of the sacramental marriage, because only by this can one prove the truth of the thesis that a sacramental marriage is an exemplification of an irrevocable decision, and a person is able to make such a decision and persevere in it.

To achieve the intended goal, work in its structure is divided into four chapters. Chapter one *The essence of an irrevocable decision*, introducing into the subject, provides a space to study the core of an irrevocable decision, its contexts, conditions and elements. Chapter two *The nature of sacramental marriage* addresses the subject of sacramental marriage, its identity and meaning.

The first and second chapters are the foundation showing the ideal of decision and marriage. The considerations carried out in both parts of the work have been moved to everyday space, thanks to two subsequent elements of the dissertation. Therefore, the task of chapter three *The contemporary condition of marriage against the backdrop of an irrevocable decision* is an attempt to build a reliable picture of marriage. By presenting the results of statistical surveys, it is possible to outline

the characteristics of a marriage and reflect on the growing number of irregular situations.

The last chapter *Theological reinterpretation of the concept of irrevocable decision* is designed to discover the tools and ways to repair the dysfunction that arose within the lifelong choice. There are ideas in it that can be support for spouses so that their decision actually remains irrevocable. Particularly noteworthy is the role of virtues, sacraments and God's grace. In addition, a reflection on upbringing for an irrevocable decision and preparation of brides for marriage.

The dissertation addresses the current topic of interest to many people, not just theologians. Because, as is clear from all work, when a decision is made about a sacramental marriage and when it is realized through the marriage oath, two people give themselves to each other and accept each other. Purely human reality is connected with God's plan. Human love is elevated to the rank of a sacrament and from now on it is intended to show the image of God's love. Therefore, marriage is one of the most existential spaces in human life in which God wants to interfere. Marriage naturally becomes a place where the theologian has the chance to recognize what is human and seek what is God.

BIBLIOGRAFIA

I. DOKUMENTY NAUCZYCIELSKIEGO URZĘDU KOŚCIOŁA

A. Sobór Watykański II

Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*, 1965, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 1967, s. 537-620.

B. Doktrynalne wypowiedzi Kościoła

Katechizm Kościoła Katolickiego, Rzym dnia 25 czerwca 1992, tłumaczenie polskie wydane za zezwoleniem Komisji Kurii Rzymskiej dla KKK, Poznań 1994.

Kodeks prawa kanonicznego, przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu, Poznań 1984.

Kodeks Kanonów Kościołów Wschodnich. Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium, auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus, fontium annotatione auctus, Liberia Editrice Vaticana 1995.

C. Dokumenty nauczania papieskiego

a/ Encykliki

Leon XIII, *Quamquam pluries*, Rzym 15 sierpnia 1889.

Pius XI, *Casti connubi*, Watykan 1930, w: *Breviarium Fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, opr. S. Głowa, I. Bieda, Poznań 1997.

Paweł VI, *Humanae vitae*, Rzym 25 lipca 1968.

Jan Paweł II, *Dives in misericordia*, Rzym 30 listopada 1980.

Jan Paweł II, *Dominum et vivificantem*, Rzym 18 maja 1986.

Jan Paweł II, *Veritatis splendor*, Rzym 6 sierpnia 1993.

Jan Paweł II, *Fides et ratio*, Rzym 14 września 1998.

Benedykt XVI, *Deus caritas est*, Rzym 25 grudnia 2005.

b/ Adhortacje

Jan Paweł II, *Familiaris consortio*, Watykan 22 listopada 1981.

Benedykt XVI, *Sacramentum Caritatis*, Watykan 22 lutego 2007.

Franciszek, *Amoris laetitia*, Watykan 19 marca 2016.

Franciszek, *Gaudete et exsultate*, Watykan 9 kwietnia 2018.

Franciszek, *Christus vivit*, Watykan 2 kwietnia 2019.

c/ Listy Apostolskie

Jan Paweł II, List do rodzin, Rzym 2 lutego 1994r.

Franciszek, *List apostolski motu proprio Mitis Iudex Dominus Iesus, reformujący kanony Kodeksu prawa kanonicznego dotyczące spraw o orzeczenie nieważności małżeństwa* (tekst łac.-pol.), Tarnów 2015.

d/ Przemówienia

Pius XII, *Sumienie chrześcijańskie jako przedmiot wychowania. Przemówienie radiowe z 23 marca 1952 roku*, w: M. Czeakański (red.), *Sumienie. Głos Boga w duszy. Wybór tekstów*, Kraków 2002, s. 79-88.

Jan Paweł II, *Przemówienie na Placu Zwycięstwa*, 2 czerwca 1979, w: Jan Paweł II, *Nauczania Papieskie*, Poznań-Warszawa 1987, t. II/1.

Jan Paweł II, *Homilia na zakończenie VI Synodu Biskupów*, nr 7, 25 października 1980 r., AAS 72 (1980).

Jan Paweł II, *Sumienie – miejsce dialogu Boga z człowiekiem. Przemówienie na audyencji generalnej 17 sierpnia 1983 roku*, w: Jan Paweł II, *Nauczanie papieskie*, t. VI, cz. 2, 1983, Poznań 1999.

Jan Paweł II, *Mężczyznę i niewiastę stworzył ich. Odkupienie ciała a sakramentalność małżeństwa*, Watykan 1986.

Jan Paweł II, *Rodzina źródłem pokoju dla ludzkości. Orędzie na XXVII Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 1994*, w: *Posoborowe dokumenty Kościoła Katolickiego o małżeństwie i rodzinie*, t. II, Kraków 1999.

Jan Paweł II, *Małżeństwo i rodzina są nierozdzielne. Do pracowników i adwokatów Roty Rzymskiej*, 1 lutego 2001.

https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/rota_rz_01022001.html (dostęp z 10 lipca 2019).

Jan Paweł II, *Światowe Dni Młodzieży*, Warszawa 2007.

Benedykt XVI, *Szczęśliwe dzieciństwo każdemu z nas daje przedsmak raju. Rozmowa Papieża z uczestnikami spotkania rodzin podczas Święta Świadectw*, Mediolan 2 czerwca 2012 r., w: „L'Osservatore Romano” 7-8, 2012, s. 20-23.

D/ Inne dokumenty

Papieska Rada ds. Rodziny, *Ludzka płciowość: prawda i znaczenie. Wskazania dla wychowania w rodzinie*, Watykan 08.12.1995, w: *Posoborowe dokumenty*, t. 2., s. 299-372.

Papieska Rada ds. Rodziny, *Przygotowanie do Sakramentu Małżeństwa*, Watykan 18.05.1996, w: *Posoborowe dokumenty*, t. 2., s. 389-424.

Papieska Rada ds. Rodziny, *Vademecum dla spowiedników o niektórych zagadnieniach moralnych dotyczących życia małżeńskiego*, Watykan 12.02.1997, w: *Posoborowe dokumenty*, t. 2., s. 439-459.

Papieska Rada ds. Tekstów Prawnych, *Instrukcja „Dignitatis connubii” odnośnie do norm postępowania w sprawach małżeńskich w trybunałach kościelnych (25 stycznia 2005)*, Watykan 2005.

Wspólna deklaracja Ojca Świętego Franciszka i Jego Świętobliwosci Cyryla, patriarchy Moskwy i całej Rosji, międzynarodowe lotnisko José Martí, Hawana, Kuba, 12 lutego 2016 roku, w: Papież Franciszek, D. Wolton, *Otwieranie drzwi. Rozmowy o Kościele i świecie*, tłum. M. Chojnacki, Kraków 2018.

Pierwsza instrukcja Episkopatu Polski dla duchowieństwa o przygotowaniu wiernych do sakramentu małżeństwa i o duszpasterstwie rodzin, 12.02.1969, w: „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie”, 43:1969, s. 221-231.

Druga instrukcja Episkopatu Polski dotycząca przygotowania do małżeństwa i życia rodzinnego oraz wprowadzenia nowego obrzędu sakramentu małżeństwa, 11.03.1975, w: „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie”, 44:1975, s. 206-215.

Instrukcja Episkopatu Polski o przygotowaniu do zawarcia małżeństwa w Kościele Katolickim, 14.03.1987, w: „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie”, 62:1988, s. 49-80.

Konferencja Episkopatu Polski, *Wytyczne pastoralne do adhortacji „Amoris laetitia”*, 08.06.2018.

Liturgia Godzin IV: XXI Niedziela Zwykła C.

II. LITERATURA PRZEDMIOTU

Andrzejuk I., *Filozofia moralna Tomasza z Akwinu na tle etyki Arystotelesa*, Warszawa 2005. http://katedra.uksw.edu.pl/publikacje/izabella_andrzejuk/dr_izy.pdf (dostęp z 15 stycznia 2016).

Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, Warszawa 2011.

Augustyn, *O wartości małżeństwa*, tłum. W. Eborowicz, w: H. Pietras, *Początki teologii Kościoła*, Kraków 2007.

Austin J.L., *Mówienie i poznawanie. Rozprawy i wykłady filozoficzne. Jak działać słowami*, tłum. B. Chwedeńczuk, Warszawa 1993.

Bartnicki R., *Jezus w drodze do śmierci i zmartwychwstania. Komentarz do Ewangelii Marka 8,27-16,20. Część I Mk 8,27-13,37*, Warszawa 2018.

Bastianel S., *Modlitwa i moralność*, tłum. B. Królikowska, Kraków 1998.

Bénéton P., *Le dérèglement moral de L'Occident*, Paris 2017.

Bultmann R., *Teologia Nowego Testamentu*, Queriniana, Brescia 1985.

Bułgakow S., *Prawosławie. Zarys nauki Kościoła prawosławnego*, tłum. H. Paprocki, Białystok-Warszawa 1992.

Buttiglione R., *Przyjacielska odpowiedź krytykom „Amoris laetitia”*, tłum. M. Chojnacki, Kraków 2018.

Chryzostom J., *O małżeństwie: Homilia 20 na List do Efezjan*, tłum. M. Jurek, w: Św. Jan Chryzostom, *O małżeństwie, wychowaniu dzieci i ascezie*, Kraków 2002.